

Мирјана Д. Бојанић Ђирковић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департаман за србистику

ПРОЗА О ХОЛОКАУСТУ У ТЕКУЋОЈ КЊИЖЕВНОЈ ПРОДУКЦИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Предмет рада је жанровска систематизација и валоризација савремене прозе о Холокаусту у текућој књижевној продукцији Републике Србије, са циљем указивања на допринос наведене прозе на лиминалној позицији фактографског и фиктивног савременом жанровском књижевном систему, разматрања утицаја белетристике и бестселеризације теме Холокауста на канонске одлике прозе овог типа (и на шире поље функција књижевности), где се као нарочито осетљиво питање јављају сазнајни и етички аспект ове прозе. У завршном делу рада, усмереном на уређивачку политику водећих издавачких кућа у Републици Србији, те савремену читалачку публику, указујемо на позитивне и негативне формалне и рецепцијске аспекте (хипер)продукције прозе о Холокаусту измењеног жанровског лика.

Кључне речи: мемоарско-аутобиографска проза, белетристика, Холокауст, фактографија, фикција.

1. Светска књижевна баштина о Холокаусту: интенционалност и жанровске одлике

Neposredno po oslobođenju ljudi su želeli da čitaju sve što se objavi o koncentracionim logorima. Neki pisci su već tada u svojim delima

¹ mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

pokušavali da izvode sociološke i psihološke zaključke. Javnost je sve nekritički gutala, ali brzo se zasitila. [...] O čoveku u smrtnoj opasnosti već je mnogo toga napisano. Sećam se čuvenog rada u kom doktor M. G. Vrom opisuje svoj doživljaj životne ugroženosti tokom bombardovanja. U toj situaciji, međutim, kao i za vojnike na frontu, pretnja smrću ima drugačije značenje od one koju osećaju zatvorenici u logoru. U prvom slučaju pretnja je akutna, dok je u drugom slučaju hronična. Za razliku od vojnika koji imaju osećaj da se bore za svoj život, logoraši su bespomoćni.

Наведене речи Едија (Елеазара) де Винда / Eddy de Wind (2020б: 227), значајног проучаваоца психолошког, социолошког, књижевнoнаучног и књижевног аспекта Холокауста, јасно описују три доминантна услова рецепције прозе о којој говоримо: читалачку знатижељу, каткад мотивисану етичким компонентама, и тематику – у средишту књижевноуметничке прозе о Холокаусту је општа тема борбе живота са извесном смрћу и сам феномен концентрационог логора, на чијем се фону градио нов когнитивни оквир (парафразираћемо општи став психолога да људски ум испрва није могао да реципира, когнитивно обради и разуме граничне ситуације које су се дешавале у концентрационим логорима за време Другог светског рата). Мање од наведених читалачких интенција присутан је и отклон одређеног дела читалачке публике од оваквог штива,² који Де Винд (2020б: 227) тумачи осећајем кривице, подједнако (и) интензивно заступљеним код највећег дела аутора ове прозе – преживелих/*спашених*: „није пријатно кад вас нешто стално подсећа на туђу патњу, истовремено чинећи да се осећате одговорним за стварне или наводне пропусте у вези с онима који су умрли или претрпели велике мукe”. „Стравичност” и „згранутошћ” (De Wind 2020б: 227) у основи су наративизације и рецепције Холокауста, и уједно подједнако су снажни

² У вези са овим проблемом важно је истаћи да књига Едија де Винда, објављена 1946, није била прихваћена у широј читалачкој публици Холандије тога времена, те да је у тамошњој јавности цинично називана „књижевношћу бодњикаве жице”, што је за последицу имало њено касно улажење у европску књижевност. Дело *Последња станица Аушвиц / Eindstation Auschwitz* тек након 77 година преведено је на енглески језик. Извор: <https://www.blic.rs/slobodno-vreme/vesti/opis-logora-smrti-u-realnom-vremenu-jedini-roman-napisan-u-ausvicu-uskoro-ce-biti-fylljer> (21. 5. 2022).

пориви *за* и *против* ове литературе. Први пориви, по Де Винду (2020б: 228), мотивишу љубитеље „филмова страве и ужаса”.

Истаћи ћемо неколико заједничких жанровских одлика прозе овог типа.

1. Од првих дела, чији су аутори бивши заробљеници, историјска истина се настоји приказати веродостојно. Интенција обелодањивања и чувања истине о Холокаусту утицала је на жанровски избор, па су прва дела ове врсте аутобиографије, мемоари, биографије, есеји и дневнички записи. Тематика страдања Јевреја константа је канона ове књижевности од почетака па надаље. Примо Леви (Primo Levi) делом *Зар је то човек* (*Se questo è un uomo*, 1947) оцртао је доминантну смерницу будућег канона књижевности о Холокаусту: документарност обликовану књижевно-уметничким стилем. Ели Визел (Elie Wiesel) у *делу* Ноћ (*Night*, 1956) представио је своја сећања о животу у гету, а потом и у концентрационом логору. У Сједињеним Америчким Државама, чији је држављанин Визел постао 1963. године, дело *Ноћ* је, уз *Дневник Ане Франк*, „стандардно штиво о Холокаусту”³. О значају овог аутора за хуманитарни рад, између осталог, сведоче фондација „Ели Визел за човечанство” и Нобелова награда за мир која му је уручена 1986. године. Ерне Сеп (Ernö Szép) један је од првих аутора кратке мемоарске прозе о Холокаусту у Мађарској 1944. године. Његово дело *The Smell of Humans: A Memoir of the Holocaust in Hungary* засновано је на личном искуству и сведочанству о боравку у радном логору. Иста је документарна основа романа *Некропола* (*Nekropola*, 1967) словеначког романописца Бориса Пахора (Boris Pahor). Пољска списатељица и новинарка Хана Крал (Hanna Krall) једно од својих најзначајнијих дела о Холокаусту, *Стући пре Бога* (*Zdążyć przed Panem Bogiem*, 1977), написала је након низа разговора с једним од вођа устанка у јеврејском гету у Варшави 1943, доктором Маркеом Еделманом. Каролин Стосингер (Caroline Stoessinger) биографску прозу *A Century of Wisdom: Lessons from the Life of Alice Herz-Sommer, the World's Oldest Living Holocaust Survivor* (2012) заснива на сећањима која је последња преживела заробљеница Аушвица евоцирала у разговору са ауторком. Списак дела заснованих на личном сведочанству аутора о

³ Подаци су наведени према сајту: <https://www.slobodnaevropa.org/a/27835206.html> (21. 12. 2020).

доживљеним страхотама у концентрационом логору може се проширити животописом Зева Биргера (Zev Birger) *За стрпљење нема времена: мој пут од Кнауса до Јерусалима* (*No Time for Patience: My Road from Kaunas to Jerusalem*, 1999), мемоарима Ја сам последњи Жидов: Треблинка (*The Last Jew of Treblinka*, 1945; 2009) Чила Рајчмана (Chil Rajchman), *Човеком без судбине* (*Fatelessness*, 1975) Имреа Кертеца (Imre Kertész), добитника Нобелове награде за књижевност за 2002. годину, *Кћериним даром мајци: сјећањима из доба Холокауста* (*A Daughter's Gift of Love: A Holocaust Memoir*, 1992) Труди Биргер (Trudi Birger) и др.

2. Уз мемоарско-аутобиографску прозу о Холокаусту, класицима књижевности ове тематике припадају и романи; навешћемо неке који имају рецепцију на нашем говорном подручју: *Кућа сећања и заборав* Филипа Давида, *Сарин кључ / Sarah's Key* Татјане де Розне / Tatiana de Rosnay, *Дечак у пругастој пиџами / The Boy in the Striped Pajamas* Џона Бојна / John Boyne и др. Ови романи махом припадају типу романа лика. Иако је реч о романескној прози, она у извесној мери има документарну подлогу. Роман *Виолина из Аушвица / The Violin of Auschwitz* (1994) Марије Ангелс Англаде (Maria Àngels Anglada) заснован је на посредном сведочанству о Данијелу, који је израдио виолину у концентрационом логору према мерама Страдиваријуса, али је сачињен и од фрагмената из стварне документације немачких есесоваца. Иако се Томас Кенели / Thomas Kenally при тематизацији Холокауста определио за приказ несвакидашњег Оскара Шиндлера, односно за тип за роман лика, *Шиндлерова листа / Schindler's List* ипак доноси шири и уверљив приказ живота и страдања у концентрационом логору. *Шиндлерова листа* једна је од најпознатијих и најуспелијих екранизација романа о Холокаусту. Аутори историјских романа о Холокаусту експлицирају коришћење архивске грађе: Леон Урис је за писање романа *Мила 18* истраживао места на којима су се романескни догађаји одиграли, разговарао са преживелим заробљеницима и истраживао историјске архиве; аутор историјског романа *Убоги у Лођу / Die Elenden von Łódź*, шведски писац, критичар и новинар Stiv Sem-Sandberg / Steve Sem-Sandberg грађу за писање о животу у другом највећем јеврејском гету у Пољској налазио је у изворним хроникама.

2. Проза о Холокаусту у текућој књижевној продукцији Републике Србије 2012–2022.

Према подацима доступним у *Задружном интернетском библиографском систему (Co-operative Online Bibliographic System & Services)* – COBISS, у периоду од 2012. до 2022. године, библиотечки фонд Републике Србије постао је богатији за најмање деведесет седам публикација о Холокаусту на српском, енглеском, немачком, румунском, руском, пољском, мађарском и др. језицима.⁴ Наведене публикације могу се класификовати на: зборнике радова са научних скупова (најмање двадесет два објављена у периоду 2012–2022), научне и стручне монографије и докторске дисертације (најмање двадесет пет објављених у периоду 2012–2022), научну грађу (најмање тринаест референци у наведеном периоду), наставне уџбенике и методичке приручнике о Холокаусту (најмање седам референци), белетристику – романе (најмање двадесет и један објављен у периоду 2012–2022), стрипове (најмање два), и хибридне жанрове на лиминалној позицији психолошке студије, мемоара и романа (најмање седам; в. одељак „остало”). Зборници научних радова о Холокаусту публиковани у последњој деценији одликују се компаративним карактером и интердисциплинарним приступом, те серијалношћу, јер поједине високошколске установе и научни институти континуирано организују научне конференције посвећене теми/проблеми/аспекту Холокауста. Научне монографије и докторске дисертације о Холокаусту такође су заступљене у више области друштвено-хуманистичких наука: правних, психолошких, педагошких, филозофских, филолошких, историјских и др. Пораст продукције методичких приручника последица је ревидираног наставног плана и програма основних и средњих школа у Републици Србији (2018–2022), где је заступљено више наставних једи-

⁴ Наведени подаци односе се на претрагу према кључним речима „Холокауст“, „Аушвиц“, „логор“ и „Јевреји“. Списак је допуњен подацима пронађеним на сајтовима издавачких кућа („Лагуна“, „Вулкан издаваштво“) и онлајн-књижара (Књижара.com). Списак публикација које су резултат наведене претраге доступан је у *Прилогу: Библиографији књига о Холокаусту у Републици Србији 2012–2022*. Истраживање је обухватило књижевноуметничке, књижевно-научне и научне публикације монографског типа, изузимајући засебне огледе о Холокаусту, центре и лабораторије за изучавање Холокауста у Републици Србији, семинаре за наставнике и друге видове неговања културе сећања на Холокауст.

ница из историје и књижевности Холокауста. Знатан број публикација о Холокаусту је на лиминалној позицији више жанрова; такав је случај и са делима о Холокаусту експлицитно жанровски одређеним као романи. Чак и када је удео фикције вишеструко већи од удела фактографије, она задржавају (макар и посредну) документарну подлогу. У овом корпусу доминантни су преводи европских и светских белетристичких дела. На основу истражене грађе можемо закључити да је Холокауст актуелна тема научноистраживачких публикација и белетристичких дела у периоду 2012–2022, вероватно и дуже. Истраживање рецепције ових дела кроз податке о најчитанијим књигама на недељном, месечном и годишњем нивоу, али и одређење као *бестселера* (*Тетоважер из Аушвица*), потврђује њихову „популарност” у читалачкој публици.

3. Лица савремене прозе о Холокаусту у Републици Србији

Жанровске карактеристике савремених (преводних) дела о Холокаусту размотрићемо на примеру најчитанијих књига ове тематике међу читаоцима у Републици Србији, изузимајући дело *Тетоважер из Аушвица*, којем смо посветили засебан оглед (Војанић Ђирковић 2020: 83–96).

3.1. Цилкин пут: између сведочења и фикције

У односу на дело *Тетоважер из Аушвица / The Tattooist of Auschwitz* (2018), који назива историјском фикцијом („historical fictional novel”), ауторка Хедер Морис / Heather Morris *Цилкин пут / Cilka's Journey* (2019) жанровски одређује као роман.⁵ Паратекст „Лагуниног” издања *Цилкиног пута* (2020) заобилази жанровско одређење дела, али истиче његову документарност у најширем значењу овог поступка: „засновано на потресној причи о љубави и опстанку”. Изводима из рецензија дела на полеђини књиге истиче се не само универзалност приче⁶ већ се, експлицирањем придева „изузетно” и „потресно” и запажањима која су релевантна за дела универзалне естетске вредности имплицитно и

⁵ Подаци су преузети са званичног сајта Хедер Морис: <https://www.heathermorrisauthor.com/> (20. 2. 2021).

⁶ В.: „Прича о снази да се превaziду nezamislive teškoće” (Moris 2020).

експлицитно указује на њену уметничку вредност.⁷ Аутори наведених паратекстуалних маркера су: 1. Лали Соколов, преживели заробљеник Аушвица; 2. новинари листова *Sunday Express*, *Woman's Weekly*; 3. анонимни аутор.

У кратком предговору књизи *Цилкин пут* Морис истиче да је дело засновано на личним сведочењима Лалија Соколова о Цилки Клајн, на сведочењима других људи који су је познавали, као и на сопственим ауторкиним истраживањима. Свесна релативности истражене грађе и удела фикције, ауторка и у предговору дело одређује као роман. Типолошки, *Цилкин пут* најближи је биддунгс роману јер приказује духовни развој јунакиње путем животног искуства до одређеног животног доба. Уз ликове који имају прототип у стварности, Хедер Морис доноси и галерију измишљених ликова инспирисаних стварним личностима и новинским извештајима о искуствима жена у совјетским гулазима, а све са циљем да причу учини *вероватнијом* (у Аристотеловом значењу овог концепта). Предговор осветљава још једну интенцију романа – *Цилкин пут* треба да подстакне читаоце да трагају за новим појединостима о Цецилији Клајн. Одређене смернице потоњим читаоцима – истраживачима ауторка даје у одељку „Додатне информације”. Као дело отворено за нове документарне садржаје и чињенице, *Цилкин пут* интендира информисаног читаоца. Анализирајући изворе и имајући у виду ауторкине коментаре („*verujem* (istakla M. B. Ć.) da su Cilku poslali ili u Pankrac ili Ruzinje” и сл., Moris 2020b: 315) можемо закључити да ни ове смернице нису у потпуности поуздане. Док, с једне стране, Хедер Морис и својим званичним сајтом „охрабрује” читаоце на даља истраживања живота преживелих логораша, она, по оцени књижевне критике, својим романима парадоксално пружа „љубавну причу у неместу и у недоба”, односно „улепшану причу, поетизовану и фикционализовану (Orsić 2020: 369, 367), а надасве ирелевантно сведочанство о Аушвицу и гулагу.

⁷ Према Јану Мукаржовском (1987: 124–125), универзална естетска вредност налази се у форми / новом начину на који уметничко дело осветли оно што је општељудско. Између осталог, паратекстуални маркери дела Хедер Морис истичу да „Cilkin put rasvetljava izdržljivost ljudskog duha i volju da preživimo”, те да је ово „potresna priča koju ćete dugo pamtiti”.

3.2. „Моћ значи опстанак”

Наведена паратекстуална синтагма из рецензије анонимног аутора (којом смо насловили овај одељак), у спрези са насловом „Лепота ју је спасила – и осудила” (Морис 2020), наводи нас на закључак да је лепота моћ. Ова „порука” можда не би била толико проблематична да се не помиње у вези с романом о Холокаусту. Анализирајући карактеризацију Цилкиног лика, показаћемо у којој мери паратекст испуњава/оповргава наведена очекивања.

Цилка је уведена у роман већ инципитом; номинализована је и иницијално је приказана у стању неверице: логор Аушвиц-Биркенау је ослобођен, а самим тим и Цилка као затечен логораш. Међутим, Цилкина неверица у вези са могућношћу слободе мотивише оно што ће врло брзо уследити – поновно заробљеништво због саучесништва у нацистичким злочинима. Подсетимо се, у роману *Тетоважер из Аушвица* Цилка је од заробљенице постала надзорник логорске јединице. Мотив неверице (у слободу) показује се вишеструко функционалним: с једне стране, Цилка му приступа типски, кроз призму преживелог логораша. Знајући да је преживела захваљујући сарадњи са нацистима и повластицама, Цилка кроз мотив слободе почиње да сагледава себе на другачији начин, што за последицу има осећај кривице. Кроз информативни разговор са руским војницима отвара се још једна важна тема романа, памћење и потискивање садржаја. У датом тренутку, Цилка болнијим доживљава сећања на живот пре рата, док су сећања на логорске дане свежа и кристална, што је у сагласју са претходном смерницом у психолошкој карактеризацији њеног лика – осећајем кривице. Од првих страна романа, Цилка са пуном свешћу говори о својим поступцима и њиховим консеквенцама, не оправдавајући их, али их објашњавајући урођеним инстинктом воље за животом.⁸ Иницијални мотив кривице оцртава смернице Цилкиног пута, односно заокружује га (у смислу вечитог враћања кривици и перманентне жеље за њеним испаштањем).

⁸ Уп. „Agent zastane, proučava je. [...] – Šta si radila ovde od aprila 1942? – Trudila se da preživim.” (Moris 2020: 11) и „– Jesi li radila? – Radila sam na tome da preživim.” (Moris 2020: 12).

За Цилкин лик, тачније, за психолошки аспект њене карактеризације, значајно је што мотив кривице не прати мотив кајања. Цилка своју кривицу сагледава крајње рационално, а та призма има упориште у обрисима њеног лика у *Тетоважеру из Аушвица* и представља спону у карактеризацији других ликова преживелих логораша (Лалија, Гите) о којима је писала Хедер Морис. Томе претходи превага нагона за животом над страхом од његовог губитка, а следи анализа могућих начина за преживљавање. Међутим, избор не постоји и једини начин своди се на неки вид учешћа у функционисању логора. Цилкин избор испрва је наметнут (нацисти су је силовали), а потом постепено прихваћен (Цилка прихвата дату повластицу да буде надзорник логорске јединице). *Нагон за животом* у „мирнодопским” околностима и услед накнадне спознаје тежине своје жртве и самодовољности (Цилка је, упркос овим повластицама, успела да помогне тек неколицини од више десетина хиљада затвореника) бива деконструисан; тада и тако прераста у подједнако постојан осећај кривице.

По пристизању у затвор Монтелупих у Кракову (јула 1945), у Цилки се поново буди нагон за преживљавањем: „Ponovo, kao što je već toliko puta doživela u svom kratkom životu, ima dva izbora: jedan, uzani put koji se otvara pred njom, a drugi – smrt.” (Moris 2020a: 14) Фреквентност индиректних унутрашњих монолога у обликовању Цилкиног лика открива присан емоционални однос приповедача и имплицитног аутора према овој јунакињи. Тумачећи Цилкин лик, Морис допушта да превагу добије њена ментална снага, те овај лик у роману постаје јунакиња у правом смислу те речи (хероина која је победила смрт). Током новог транспорта у гулаг Воркуту у Сибиру, Цилкина жеља за преживљавањем прераста у мисију опстанка како би сведочила о страхотама којима уништавањем материјалних трагова (чему је била сведок у Биркенауу) и нестајањем непосредних сведока прети заборав. Овим су у роману тематизовани сви кључни топови прозе о Холокаусту: нагонска жеља за животом, кривица и лик моралног сведока.

3.3. Сведочанство испуњено књижевношћу

Неколико година након објављивања дела *Зар је то човек*, Примо Леви је „признао” да је његово дело „испуњено књижевношћу”, што нас изнова упућује на коришћење наративне медијације и у контексту сведочења ове врсте: „и сећању не постоји никакав траг о томе ко смо, све док се не појави наратив, као нека врста armature која даје облик том сећању.” (Porter Abot 2009: 26) Наративна формула која је и део сећања и елемент књижевности, и оквир рецепције, доприноси кохеренцији приче (попуњавању одређених празнина у ауторовом сећању при наративизацији, или пак оприродњавању приче у процесу рецепције). Без даљег појашњења Левијевог „признања”, у које се ни сам није упуштао, важно је истаћи позитивну страну „белетризације” сећања/сведочења о Холокаусту. Левијево „испуњавање” сећања књижевношћу било је „по дантеовској матрици” силаска и доњи свет и естетски је успело.⁹ Пример мотивски сличног присуства „књижевности” у сведочанствима бивших логораша налазимо у делу Едија де Винда *Последња станица Аушвиц: моја исповест о животу и преживљавању у логору* (2020). Приповедач овог дела оглашава се „из Дантеовог пакла”, са друге стране жице, далеко од планина чији обриси наговештавају постојање другог (другачијег) света. У физичком и менталном простору другости, логору, на самом рубу смрти, под утицајем претрпљене трауме, у Едију се обликовао лик Ханса, који је уједно и „глас” његове приче. „Друго место” функционише по принципу вечитог понављања „слика и осећаја” (De Vind 2020a: 13), а само место, описано као правоугаоник опасан белим зидом, алудира на бели погребни ковчег детета, чиме се сугерише невиност пострадалих. Логор у потпуности функционише као фукоовско друго место, затворено и за физички и за ментални прелаз и пролаз. Из логора се види једино сиво небо, док се удаљене планине чине бледоплавим („maglovite plave planine”, De Vind 2020a: 13), чиме се сугерише утихнуло наде о слободи („maglovite planine [...] nama večno nedostižne”, De Vind 2020a: 13); али колорит планина у оку посматрача (логораша) сведочи о чежњи. Слобода

⁹О интертекстуалним релацијама дела *Зар је то човек* и Дантеовог *Пакла*, те у контексту других Левијевих дела в. Kostić 2016: 85–91 и 113–124.

и плаве планине укрштају се у мотиву удаљености; иако се географски налазе на свега тридесетак километара од места логора, „опасане” жицом, посматрачу се чине далеким и недостижним. У нарацији доминира приповедачки презент, чиме се додатно сугерише постојаност *другог места* и бесконачност ритуала и других „опетовања”, те саме смрти. Исказ „Ja živim u Bloku 9” (De Vind 2020a: 14) сведочи о приповедачевом прихватању овог начина живота као јединог, неизмењивог, вечног. Уводна поглавља дела ни на један начин не тематизују видове кретања, што такође доприноси утиску вечности патње и страдања људи затечених у „белом правоугаонику”. Доследно обрасцу прозе о Холокаусту (без обзира на то да ли је реч о документарној или романсираној), на уводним странама дела *Последња станица Аушвиц* тематизује се мотив страха; међутим, он се ни овде не јавља у вези са самом смрћу, већ са начинима умирања који су у логору били свирепи и људском уму незамисливи. Наратор Ханс додаје да је смрт у логору *униформисана* јер њоме управља човек, припадник СС-а, да има „кварне савезнике” у глади, хладноћи; да ретко долази као частан непријатељ са којим се лекар може борити, а да је много чешће тиха и навидљива, без мириса; а без обзира на све, извесна.

Прва три поглавља романа уоквирена су мотивима из живота, прошлог и недостижног; он је конкретизован кроз дескрипцију планина, траве, кестена, сунца. И сам роман уоквирен је животом у правом значењу те речи (на првој страници налази се фотографија Едија де Винда са венчања 1943). Топос изокренутости хронолошког поретка (роман почиње срећним крајем) и поретка света (погледом на мотиве даљине и бесконачности) логичан је (и уобичајен) поступак обликовања света страдања, а интенција оваквог поступка јесте сугерисање мрачног поглавља историје као исечка, фрагмента који мора то остати и не сме се више никада поновити. Уједно, рачунајући на то да читаоци који немају непосредно искуство логорских страха не мају когнитивни оквир натурализовања наратива овакве историјске, документарне, искуствене тематике, уоквиривање приче доприноси њеном „оприродњавању” и ретуширању. Иако без временских координата, чиме се потенцира универзалност, и стављена у оквире *бесконачне природе*, ова прича у исти мах бива и конкретизирана као подједнако бесконачна патња, опозитна ведрој, светлој, плавој и зеле-

ној природи. Прво поглавље романа дешава се у пролеће (што кореспондира са тренутком ауторовог/приповедачевог заточења), а овај мотив је функционалан и у погледу продубљивања назначеног контраста: док се свуда живот обнавља, у „белом правоугаонику” живот се гаси.

Наратор романа *Последња станица Аушвиц* је лик Ханса, створен под утицајем трауме коју Еди де Винд носи из логора у Вестерборку и Аушвицу. Еди де Винд се као лекар добровољно јавио за рад у логору Вестерборк, како би његова мајка, у замену за његов рад, наводно била поштеђена депортације. Поред вишеструког паратекстуалног истицања да је реч о личној исповести и сведочанству о Аушвицу, документарност дела ојачана је речником који савременом читаоцу олакшава разумевање поретка и функционисања нацистичког логора, те белешком о аутору и тексту која, уз хронологију живота Едија де Винда и Фридел Коморник, садржи фотографије из периода пре и после Другог светског рата. Како је дело представљено као аутентично сведочанство, великим делом настало у логору Аушвиц (што је аутору било омогућено сходно положају лекара у логору), потврда овог вида документарности налази се такође у оквиру белешака уз роман у виду фотографије прве странице Едијеве свеске из Аушвица. Након проласка кроз међупростор (оличен у возу) и пристизања у „доњи свет”, приповедање се наставља у трећем лицу, кроз фокус заробљеника Ханса. Хансов лик уводи се у пару са заробљеницом Фридел, а нарација ће се, од тренутка њиховог раздвајања, одвијати хронолошки. Прва Хансова мисао по пристизању у Аушвиц опште је место мемоарско-аутобиографске прозе о Холокаусту чији су аутори морални сведоци (преживели заробљеници): „Shvatio je da samo jaki imaju šanse da prežive.” (De Vind 2020a: 21) Оваква опсервација доприноси утиску свеопште збуњености пред Аушвицом. Прва Хансова реплика у овом поглављу мотивисана је претходно наведеном свешћу, жељом, одлуком; по указаној прилици, Ханс је медицинском раднику појаснио типове заразних болести у претходном логору, што ће му потом обезбедити одређену улогу у функционисању живота у логору. Први Хансов утисак о Аушвицу јесу безизражајна лица људи отупелих на сваки вид чулних надражаја. Пролазак кроз капију Аушвица алузија је на силазак у пакао; Ханс чак цитира речи које стоје пред уласком у пакао у Дантеовом делу

(„Vi što ulazite – ostavite svaku nadu.”) Управо су ове речи Хансова мисао водиља у логору; с једне стране, више није веровао у живот, али није могао ни да поверује да ће баш овде умрети. Нада у живот и извесност смрти биле су на истој лиминалној позицији. Након губитка вере (али не и воље за животом), следе ритуали поништења достојанства и индивидуалности, а потом и уништења човека.

Поступак уоквиравања присутан је и на микроплану наратива *Последње станице Аушвиц*; Хансова свакодневица уоквирена је звуком као амбивалентним мотивом који буди сан и буди из сна (о животу). Мотив перцепције чулних сензација важан је у обликовању, тачније, у климактичној и антиклимактичној путањи развоја лика: наглашеније присуство чулних сензација у перцепцији имплицира снагу воље заробљеника за животом. У обликовању Хансовог лика уочавају се још најмање два важна мотива: снажна чежња за животом ван жичане ограде и закон слободе као једини, примарни и природњени закон који човек може и жели поштовати. Хансова иницијација у логорски начин живота дешава се прве ноћи, кроз тихи плач. Након што је оставио сву тугу због живота који је изгубио и околности у којима се нашао, Ханс се окреће „малој” будућности, једноставном сутра/сванућу. Поражен пред окрутним животом логора, Ханс ће се борити за „мале победе”, за дан више. Иако је тежиште приповедања на Хансовом налажењу начина за преживљавање, нарација баштини сцене и коментаре који сведоче о страхотама логора; оне су некада метафоричког карактера (као у коментару „miris suvišnih drugova” (42) који упућује на смрт у крематоријуму логора), а некада су натуралистички („A na levoj šaci falila su mu dva prsta.” (42); „Ne, Aušvic je bio više od mučilišta. [...] A kad bi se iscrpli i postali žrtve gasne komore, u Evropi je uvek ostajalo dovoljno Jevreja i političkih protivnika da se njihova mesta popune.” (85); „Siroti suvonjavci, kosturi usahljih očiju, izranjavljenih tela, stajali su goli u dugom redu, naslanjajući se jedni na druge ili se držeći za krevete.” (91); „U pravu si, Cimeru. Nije to zbog mene, već zbog ovih ljudi koji tako krotko odlaze na klanje.” (94) и др.).¹⁰ Нарација је прожета и покушајима дефинисања зла и другим универзалним спознајама:

¹⁰ Ради растерећења парентеза, од ових примера па надаље наводимо бројеве страна према издању дела у списку литературе.

Nagon za okrutnošću koji sredina i obrazovanje sistematski potiskuju u svakoj civilizovanoj osobi od ranog detinjstva, probudio se u nemačkom narodu. Nacionalistički moral, uz neophodnu dozu alkohola, pretvaraо је ljude u đavole. Iako je to zapravo uvreda za đavola, jer on je samo osvjetnik. (50–51)

Наратив о логору је и наратив о уништењу човека у сваком смислу те речи, од физичког до поништења саме људске природе и брисања границе која човека издваја од звери и осталих животиња. У *Последњој станици Аушвиц* носилац овог фабуларног рукавца је Паул, који је „predugo bio u logoru da bi u njemu ostalo sažaljenja” (91). Прича о поништењу људскости универзализује се кроз поређење есесовца са пијанцем који шутира пса који завија, а потом, сходно препознавању „оптужбе” за свирепост у даљем завијању, наставља са шутирањем до тренутка престанка „приговарања”. У причи о есесовцу реч је о детету.

У обликовању Хансове личности јавља се и мотив кривице; иницијални тренутак пројављивања овог мотива јесте Хансово кукавичко сакривање од заробљеника Ван Лира јер би, чинећи му услугу, угрозио свој положај. До краја дела Ханс перманентно потискује осећај кривице величањем нагона за животом. Уједно, ово је Хансово самоправдање за неучињено (непружање помоћи другима у тренуцима када им је, сходно свом положају у логору, могао помоћи).

Фрагменти сећања на тренутке са Фридел вишеструко су функционални у обликовању Хансове личности; између осталог, они ојачавају Хансову жељу за даном више. У овом контексту, а сходно композиционој улози, важно је анализирати значај блиског и даљег сећања (памћења). Хансу је сећање на живот пре Аушвица болно и демотивишуће јер су сви његови чиниоци, од породице до познаника, извесне судбине и вероватно и даље једино део прошлости. Тренутак из блиске прошлости, сусрет са Фридел у првом логору, постепено је узимао превагу у Хансовом памћењу до узрастања у смисао и, уједно, једини мотивишући фактор за опстанак у „доњем свету”.

Општа места у вези са логорашком етиком опседају и приповедача Ханса. У последњој трећини романа води се нешто налик диспуту о методама преживљавања у логору, а у релацији са хришћанством и хуманизмом уопште. Долази се до закључка да су етички принципи у

логору присутни и да је њихова граница наношење штете другом лицу. Поглавље са мотивом кривице као средишњим завршава се мотивима пламена, дима и мириса загорелог меса, који, поред упечатљивости, сублимирају средишње елементе лика логораша: вољу за животом и кривицу због егоцентричности у тој жељи. Мотив кривице исходиште има и у Хансовом индиректном учествовању у смрти заробљеника јер су лекари некада морали да сачине спискове неухрањених, који су потом одвођени у гасну комору.

Завршница романа *Последња станица Аушвиц* у знаку је стања напетости. Оно је осликано на фону бурних дешавања „ван жице”, која се подједнако наслућују и прижељкују. У контрасту према слободи која се назире, живот у логору добија још трагичнију димензију јер, упркос блискости сањаног и доскора недостижног, слободе, матрица смрти се не зауставља, већ се убрзава.

4. Између документарности, белетризације и бестселеризације

О проблему белетризације Холокауста у негативном контексту, тачније о „неодговорној бестселеризацији” овог историјског, религијског и културног феномена, опширније је писао Срђан Орсић (2020: 365–369) у истоименом приказу једног од дела савремене књижевности о Холокаусту: „Роман *Тетоважер из Аушвица* новозеландско-аустралијске књижевнице Хедер Морис доноси свевремену причу о Холокаусту, која би због своје јединствености морала да побуди оправдану бујицу најчистијих емоција, али дело ове ауторке напосто је један књижевни урадак овенчан светском славом, а без велике литерарне вредности, те са дискутабилним и, усудићу се да напишем, неодговорним приступом и обрадом једне велике теме.” Посредно, Орсић се дотиче и истраживачког новинарства, наглашавајући да се овде не мисли на професију, већ на поступак темељитије и потпуније обраде друштвеног проблема на основу (често) вишегодишњег истраживања, прикупљања и проучавања документарне грађе.

Упркос добром пријему дела *Тетоважер из Аушвица* код читалачке публике (од 27. јануара, када је дело објављено, а током 2018. године, само у Великој Британији продато је 400.000 примерака књиге), било је негативних реакција, и то најпре из Државног музеја Аушвиц-Биркенау, услед непоуздане фактографије,¹¹ иако је њена веродостојност „гарантована” ауторкиним предговором. Међутим, експлицитна жанровска одредница романа, коју истиче Хедер Морис, сва претходно наведена запажања (ауторкине тврдње и потоње замерке) чине излишним јер се овај жанр дефинише као „velika prozna fiktionalna književna vrsta” (Flaker 1985: 664). Жанр романа о Холокаусту није новијег датума; његов развој можемо пратити од дела *Зар је то човек* (1947) Прима Левија. У савременој (преводној) књижевности о Холокаусту, која је предмет наше анализе, уочавамо наглашено романсирање грађе. Већ од паратекстуалних елемената романа овог типа, објављених последњих година, читалац се усмерава ка рецепирању дела као романсиране биографије / аутобиографије / љубавне приче: примера ради, роман *Јутарња грозница Петера Гардоша* већ се на насловној страни одређује као „истинита љубавна прича” о онима који су „изгубили све – осим прилике да пронађу једно друго”, док приказ овог романа, објављен на сајту издавача, носи наслов: „Љубав је најбоља освета за сва зла Холокауста”;¹² у опису романа *Јоргован увек цвета после зиме* ауторке Марте Хол Кели наглашава се документарна основа и оцртава се средишња тема: „Inspirisan životom stvarne heroine iz Drugog svetskog rata, ovaj hvaljeni roman otkriva nam priču o ljubavi, iskupljenju i strašnim tajnama koje su decenijama bile skrivene”¹³. У овом контексту важно је осврнути се на закључак Срђана Орсића (2020: 369) у приказу (критици) дела *Тетоважер из Аушвица*:

¹¹ Орсић (2020: 367) подробно наводи погрешке и недоследности дела Хедер Морис: број на руци Гите Фурман не слаже се са оним који је у стварности имала истетовиран, мапа логора је нетачна, Лали илегално набавља пеницилин иако је овај лек у то време био у експерименталној фази, а у јавну употребу ушао је тек након рата.

¹² Нав. према: <https://www.laguna.rs/laguna-bukmarker-ljubav-je-najbolja-osveta-za-sva-zla-holokausta-unos-10154.html> (12. 4. 2022)

¹³ https://www.laguna.rs/n4418_knjiga_jorgovan_uvek_cveta_posle_zime_laguna.html (12. 4. 2022).

Уколико се Холокаустом не будемо бавили на прави начин, његове поруке остаће изгубљене између редова, а нове генерације неће моћи да примете ако неко будуће зло у своме настанку испољи виђене симптоме нацизма. Тривијализација логорске стварности и недоследности у изношењу проверених историјских истина доводе у овом случају до омашивања суштине, које може имати, у будућности, несагледиве последице...

Проблем на који реферише овај закључак задира у питање компетенција аутора књига о Холокаусту, интенција књижевности о Холокаусту, рецепције и образовања. Можемо се упитати да ли би, и на који начин, одустајање Хедер Морис од инсистирања на фактографској поузданости од 95% променило рецепцију овог дела? Из овог произлази најмање још једно питање: да ли је, и у којој мери, роман као „jedini žanr који nastaje i još nije završen” (Bahtin 1989: 435), без канона у правом значењу те речи, у обавези да фабулу о Холокаусту обради у диспропорцији истине и фикције и да ли превагу мора однети први чинилац? Наведена питања извиру превасходно из етичке функције књижевности. Речничкој дефиницији етичке функције књижевности, заснованој на томе да дело читаоца треба да учини бољим, у контексту књижевности о Холокаусту треба додати етичку одговорност аутора према историјској истини о Холокаусту јер је представљање и обележавање овог историјског догађаја (геноцида) регулисано и међународним и националним законима.¹⁴

Перманентна актуелност и наглашена квантитативна заступљеност савремене прозе о Холокаусту у националној (преводној) и светској књижевности имплицира један значајан проблем у вези са природом њене рецепције. У контексту прозе о којој говоримо, превасходно анализираних белетристичких дела са документарном основом, учавамо наглашену усмеривачку функцију паратекстуалних маркера издања. *Цилкин тут* се најпре експлицитно, путем ауторства Хедер Мори-

¹⁴ Додајемо да су од 2006. године ОЕБС-ова Канцеларија за демократске институције и људска права и Кућа Ане Франк из Амстердама спровеле развој наставног материјала за борбу против антисемитизма у 15 земаља Европе. У Србији је овај наставни материјал завршен и представљен у децембру 2018. године (подаци са сајта <https://terraforming.org/sr/nastavni-materijal-protiv-antisemitizma/>, 11. 1. 2021).

с,¹⁵ повезује са делом *Тетоважер из Аушвица*, што подстиче поимање *Цилкиног пута* као наставка *Тетоважера*. У контексту савремених наратолошких теорија о концепту света приче, транстекстуалности и трансфикционалности, *Цилкин пут* је пример екстензије протосвета *Тетоважера* јер Цилка, споредни лик претходног дела, сада добија функцију главног јунака. Тек након усмеравања тумачења овог дела као наставка приче једног круга заробљеника Аушвица, указује се на документарност у стваралачком поступку. Међутим, више од потенцијалне документарности наглашена је тема дела *Цилкин пут*, а на основу ње („Zasnovano na potresnoj istinitoj priči o ljubavi i opstanku (истакла М. Б. Ђ.)”, Морис 2020) дело се конкретизује кроз жанр љубавног романа. Одређење *Тетоважера* као бестселера антиципира пријем *Цилкиног пута* у најширим читалачким круговима (у Републици Србији, јер говоримо о преводном издању). Документарну функцију у *Цилкином путу* има и ауторски предговор, у коме се истиче да је дело засновано на личном сведочењу Лалија Соколова (тетоважера из Аушвица) о Цилки Клајн, сведочењима других људи који су је познавали, као и на сопственом ауторкином истраживању живота наведене заробљенице логора Аушвиц-Биркенау. Ауторски предговор је и у функцији мотивације нових истраживања о Цилки Клајн и другим преживелим логорашицама Аушвица и совјетских гулага. Са формом предговора кореспондира претпоследњи одељак књиге („Додатне информације”). У њему се наводе чињенице из живота Цецилије Клајн, али и (раз)откривају елементи стваралачког процеса Хедер Морис, нарочито у погледу градње ликова: док је, с једне стране, Морис неретко ширила *свет приче* преживелог заробљеника измишљеним ликовима, каткад је неколико ликова који су имали предлошке у стварности обликовала у јединственог јунака; такав је пример са сестрама Цецилије Клајн, које су за потребе дела *Цилкин пут* представљене једним ликом, Магдом. Дело *Цилкин пут* садржи и поговор истраживача Овена Метјуза о Воркути – „Белом паку”, гулагу у којем је Цилка затворена након ослобођења Аушвица. Међутим, наведена документарна поглавља не кореспондирају са самим садржајем

¹⁵ Уп. „Od autorke bestselera *Tetovažer iz Aušvica*”, „Od iste autorke *Tetovažer iz Aušvica*”, Moris 2020.

Цилкиног пута, обликованог по обрасцу романа степенасте композиције, усмерене ка осветљавању тема љубави, спасења и жртве. Књижевни критичари Хедер Морис називају „spisateljicom svetskog bestselera, duboko posvećenom pričama о opstanku, izdržljivosti i nadi” (Moris 2020: 339).¹⁶ Апелатив читаоцу (Moris 2020: 335–336) (раз) открива ауторкин субјективан и интиман доживљај јунакиње о којој пише. Док читамо дело у целини, постаје нам јасно да је тај доживљај пренет на приповедача дела и да је то доминантна перспектива обликовања Цилкиног лика. У изјави захвалности Лалију Соколову, ауторка истиче да ју је он надахнуо да напише *Цилкин пут*; у наведеној речи захвалности (Moris 2020d: 275) препознајемо не само тематско, већ и стваралачко – стилско надахнуће јер је у поговору претходног романа *Тетоважер из Аушвица* истакнут дар Лалија Соколова за упечатљиво приповедање.¹⁷ Хедер Морис, упркос наведеним карактеристикама њених дела, белетризацији (и бестселеризацији) теме Холокауста, ипак припада ствараоцима значајне друштвено-историјске мисије; иако можда недорасла изабраном задатку, али свакако свесна озбиљности постављеног циља, она позива своје читаоце на размену читалачких искустава и остаје отворена за све сугестије које се тичу стила приповедања, али и нових информација о личностима о којима пише. Наведени вид размене могућ је путем њеног сајта (<https://www.heathermorrishauthor.com/>), који, уједно, представља њен целокупан истраживачки новинарски, књижевни и књижевнонаучни рад. Оно што је неоспорно у вези са стваралачким методом Хедер Морис јесте њено „умеће слушања”, односно вештина коју је, како истиче у поговору *Цилкиног пута* (Moris 2020: 336), стицала постепено и помно, током бављења истраживачким новинарством. Захваљујући таквом искуству, Хедер Морис успела је да мотивише Лалија Соколова на самоиспитивање, које је резултирало сценариом, а потом књигом *Тетоважер из Аушвица* (2019).

¹⁶ У биографији Хедер Морис (2020: 339) уз књигу *Цилкин пут* наглашава се и да се „scenario [sačinjen na osnovu svedočenja Laliya Sokolova, prim. aut.] visoko kotirao na međunarodnim takmičenjima”.

¹⁷ Уп. „Lalijeva priča je dvanaest godina postojala u obliku scenarija. Uvek sam zamišljala da se odvija na ekranu – velikom ili malom, nije bilo važno.” (Moris 2019b: 275)

*

Савремена проза о Холокаусту, о којој смо говорили у овом раду, има специфичну форму у односу на романе – бестселере са којима је повезују. И дело *Последња станица Аушвиц* (2020) Едија де Винда садржи паратекстуалне елементе у документарној функцији: фотографије из Де Виндове приватне архиве, предговор у којем се антиципира истинита прича Едија де Винда, исприповедана кроз лик Ханса, створеног „pod uticajem pretrpljene traume” јер „užas koji je doživeo i dalje je bio toliko nepodnošljiv da nije mogao da piše o njemu u prvom licu” (De Vind 2020: 9), речник непознатих речи (глосар), поговор Џона Бојна, аутора романа *Дечак у пругастој пиџами* (у функцији вредновања дела *Последња станица Аушвиц* са аспекта естетске функције), „Белешку о писцу и тексту” породице Де Винд, сачињену у Амстердаму 2019, и текст „Суочавање са смрћу” Едија де Винда, изворно објављен на холандском језику у зборнику *Folia psychiatricae, neurologica et neurochirurgica Neerlandica* број 52 из 1949, на странама 459–466. Међутим, дело Едија де Винда издваја се не само непосредним сведочењем,¹⁸ већ дубином и снагом интроспекције, која, свакако, потиче од Де Виндовог образовања – лекарског позива. Дело *Последња станица Аушвиц* допринело је Де Виндовом укупном сведочењу о Аушвицу, започетом на самом тлу Аушвица, где је настало дело *Последња станица Аушвиц*,¹⁹ а настављеном наведеним огледом „Суочавање са смрћу”, Фондацијом за истраживање психичких последица рата (SOPO) и специјализованим радом са пацијентима који се лече од ратне трауме, коју је у себи носио и Де Винд. Овај аутор оставио је јединствено научно, књижевнаучно и књижевно, свеобухватно, али пре свега аутентично тумачење Холокауста.

¹⁸ Уп. са паратекстом „Лагуниног” издања дела *Последња станица Аушвиц* (2020): „*Моја исповест* (истакла М. Б. Ђ.) о животу и преживљавању у логору”.

¹⁹ „Poseban značaj knjige *Poslednja stanica Aušvic* ogleda se u tome što je napisana u samom logoru, dok je rat još trajao. Tekst nije adaptiran niti menjan u skladu s kolebanjima u sećanju ili stečenim znanjem kasnije, nakon oslobođenja. Zbog toga je ova priča iskrena i poseduje veliku istorijsku vrednost.” (Porodica De Vind 2020: 218)

Литература

1. Bahtin, Mihail (1989), *O romanu*, preveo Aleksandar Badnjarević, Beograd: Nolit.
2. Бојанић Ђирковић, Мирјана (2020), „Фрагменти сећања Лалија Соколова: прилог поетици мемоарско-аутобиографске прозе о Холокаусту”, у: Надежда Јовић, Татјана Трајковић (ур.), *На темељима народних говора: зборник у част професорки Јордани Марковић*. Ниш: Филозофски факултет, стр. 83–96.
3. De Vind, Edi (2020a), *Poslednja stanica Aušvic*, prevod Maje Bajić, Beograd: Laguna.
4. De Vind, Edi (2020b), „Suočavanje sa smrću” u: Edi de Vind, *Poslednja stanica Aušvic*, prevod Maje Bajić, Beograd: Laguna, str. 227–243.
5. Kostić, Aleksandar (2016), *Figure preobražaja u književnom delu Danila Kiša i Prima Levija: od književne poetike do kulturne antropologije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu.
6. Moris, Heder (2019a), *Tetovažer iz Aušvica*, prevod Žermen Filipović. Beograd: Laguna.
7. Moris, Heder (2020a), *Cilkin put*, prevod Žermen Filipović, Beograd: Laguna.
8. Moris, Heder (2019b), „Izjave zahvalnosti”, u: Heder Moris, *Tetovažer iz Aušvica*, prevod Žermen Filipović, Beograd: Laguna, 275–279.
9. Moris, Heder (2020b), „Beleška Heder Moris”, u: Heder Moris, *Cilkin put*, prevod Žermen Filipović, Beograd: Laguna, 308–312.
10. Mukaržovski, Jan (1987), *Struktura, funkcija, znak, vrednost: ogledi iz estetike i poetike*, preveo Aleksandar Ilić, Beograd: Nolit.
11. Орсић, Срђан (2020), „Неодговорна бестселеризација Холокауста (Хедер Морис, *Тетоважер из Аушвица*, превела с енглеског Жермен Филиповић, Лагуна, Београд 2019”, *Летопис Матице српске*, Нови Сад: Матица српска, књига 505, свеска 3, март, 365–369.
12. Porodica De Vind (2020), „Beleška o piscu i tekstu”, u: Edi de Vind, *Poslednja stanica Aušvic*, prevod Maje Bajić, Beograd: Laguna, str. 209–225.
13. Porter Abot, H. (2009), *Uvod u teoriju proze*, Beograd: Službeni glasnik.
14. Flaker, Aleksandar (1985), „Roman”, u: Grupa autora, *Rečnik književnih termina*, Beograd: Nolit, 664–668.

Mirjana D. Bojanić Ćirković

HOLOCAUST FICTION IN THE CURRENT LITERARY PRODUCTION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

The subject of the paper is the genre systematization and valorization of contemporary prose about the Holocaust in the current literary production of the Republic of Serbia, with the aim of pointing out the contribution of said prose in the liminal position of factual and fictional to the modern genre literary system, considering the influence of fictionalization and bestselling of the Holocaust theme on the canonical features of this type of prose (and to the wider field of literary functions), where the cognitive and ethical aspects of this prose appear as a particularly sensitive issue. In the final part of the paper, focused on the editorial policy of the leading publishing houses in the Republic of Serbia, and the contemporary readership, we point out the positive and negative formal and reception aspects of the (hyper)production of prose about the Holocaust of a changed genre character.

► **Keywords:** memoir-autobiographical prose, fiction, Holocaust, factography.

Прилог: библиографија књига о Холокаусту у Републици Србији 2012–2022.

1. Зборници научних радова

- Stradanje Srba, Jevreja, Roma i ostalih na teritoriji bivše Jugoslavije*, Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo – Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo, 2022.
- Српски језик, књижевност, уметност*: зборник радова са XV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (30–31. X 2020). Књ. 2/1, *Јевреји*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2021.
- Српски језик, књижевност, уметност*: зборник радова са XV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (30–31. X 2020). Књ. 2/2, *Јевреји*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2021.
- The Holocaust, European values and local history: local archives in the European historical and cultural mosaic*, Novi Sad: Arhiv Vojvodine: Terraforming, 2021.
- Konferencija Jevrejski logor Zemun i Pribvatni logor Zemun, prošlost - sadašnjost - budućnost (2021, Beograd)*, Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2021.
- Durchblick: Politik und Gesellschaft in Rumänien*, Berlin: Verlag & Vertrieb, 2019.
- Daković, Nevena, Mevorah, Vera, *Graničnici sećanja: jevrejsko nasleđe i Holokaust*, Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2018.
- Holokaust i filozofija*, Beograd: Univerzitet, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018.
- Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије*, Београд: Факултет за пословне студије и право – Факултет за стратешки и оперативни менаџмент Универзитета Унион „Никола Тесла” – Музеј жртава геноцида, 2018.
- Children in the Holocaust and its aftermath: historical and psychological studies of the Kestenberg Archive*, New York: Berghahn Books, [2017].
- Holokaust i filozofija*: научна konferencija, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet, 2017.
- Holokaust u zemljama Višegradske grupe: komparativni pregled*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta, 2017.
- Право на незаборав: правни и антрополошки аспекти културе сећања на жртве НДХ у Другом светском рату*, Београд: Етнографски институт САНУ –

- Институт за упоредно право; Кфар Хароех, Израел – Шем Олам институт за холокауст; Хобокен, САД – Институт за истраживање Јасеновца, 2017.
- Psychoanalysis and holocaust testimony: unwanted memories of social trauma*, London [etc.]: Routledge, 2017.
- Conference Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media (2014, Beograd)*, Beograd: Faculty of Dramatic Arts – Institute for Theatre, Film, Radio and Television, Belgrade: Diskurs, 2014.
- Konferencija 70 godina od holokausta u Subotici = Konferencia 70 évvel a Szabadkai holokauszt után* [12. april 2014. godine, Subotica].
- Конференција 70 година од холокауста у Суботици (2014, Суботица)*, Subotica: Јеврејска општина, 2014.
- Међународна конференција *Holokaust nad Srbima, Jevrejima i Romima u Drugom svetskom ratu (1, 2014, Beograd)*, Београд: Факултет за пословне студије и право – Факултет за стратешки и оперативни менаџмент, 2014.
- Dani stradanja – dani nadanja*, Novi Sad: Udruženje antifašista Novog Sada – Odbor za Vojvodinu Društva za istinu o NOB i Jugoslaviji, 2013.
- Holokaust u Jugoslaviji*, Beograd: Јеврејска општина Zemun, 2013.
- Jevrejstvo, antisemitizam i holokaust: zbornik radova*, Ljubljana: Forma 1, 2013.
- The Holocaust and other genocides: an introduction*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.

2. Научне и стручне монографије

- Цветковић, Драган, *Од Топовских шупа до Сајмишта: квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији*, Београд: Музеј жртава геноцида = Genocide victims' museum, 2021.
- Subotić, Jelena, *Žuta zvezda, crvena zvezda: sećanje na Holokaust posle komunizma*, Beograd: Clio, 2021.
- Vervae, Stijn, *Holokaust, rat i transnacionalno sećanje: svedočanstvo iz jugoslovenske i postjugoslovenske književnosti*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Novi Sad, 2020.
- Dévavári, Zoltán, *Iratok a holokauszt szabadkai történetéhez (1941–1944)*, Szabadka: Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, 2020.
- Cvetković, Emilija, *Mapiranje Holokausta: mesta sećanja u Srbiji: logor Topovske šupe, logor na Banjici, logor na Starom sajmištu, Novi Bečej, Zrenjanin, Subotica, Šabac, logor na Crvenom krstu*, Beograd: Centar za primenjenu istoriju, 2020.

- Scrimin, Federica, Matta, Tristano, *Medicina e Shoah: eugenetica e razzismo del Novecento: parentesi chiusa o problema aperto?: atti del Convegno Medicina e Shoah*, Trieste 2013, Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, cop. 2020.
- Daković, Nevena, *Slike bez sećanja: trauma, film, transmisija*, Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, 2020.
- Kellmann, Klaus, *Dimensionen der Mittäterschaft: die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2019.
- Талевска, Ирина, *Европската книжевност на холокаустот*, Скопје: Сигмапрес, 2018.
- Vervae, Stijn, *Holocaust, war, and transnational memory: testimony from Yugoslav and post-Yugoslav literature*, London [etc.]: Routledge, 2018.
- Goldstein, Ivo, *Jasenovac*, [Zagreb]: Fraktura; [Jasenovac]: Javna ustanova Spomenpodručje Jasenovac, 2018.
- Јовановић, Јелена, *Логор Сајмиште: жртве Јеврејског логора Земун*, Београд: Историјски архив Београда, 2018.
- Zakić, Mirna, *Ethnic Germans and national socialism in Yugoslavia in World War II*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2017.
- Шкаровский, Михаил Витальевич, *Холокост и Православная церковь*, Москва: Вече, 2016.
- Black, Jeremy, *The Holocaust: history and memory*, Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, cop. 2016.
- Sofski, Volfgang, *Poredak terora: koncentracioni logor*, Beograd: Paideia, 2015.
- Ćulibrk, Jovan, *Historiography of the holocaust in Yugoslavia*, Belgrade: Faculty of Orthodox Theology, Institute for Theological Research: Faculty of Security studies, 2014.
- Hansen-Glucklich, Jennifer, *Holocaust memory reframed: museum and the challenges of representation*, New Brunswick [etc.]: Rutgers University Press, 2014.
- Tauber, Eli, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2014.
- Zweig, Ronald W., *German reparations and the Jewish world: a history of the claims conference*, London; New York: Routledge, 2013.
- Фриалендер, Сол, *Године истребљења: нацистичка Немачка и Јевреји: 1939–1945*, Београд: Завод за уџбенике, 2013.
- Beker, Tomislav, Regoje, Biljana, *Pančevački i južnobanatski Јевреји u holokaustu: prošlost koja traje zauvek*, Pančevo: Šalom Tora, 2013.
- Benz, Wolfgang, *Holokaust*, Beograd: Altera, 2012.

3. Докторске дисертације

- Стипић, Давор, *Однос према Холокаусту у Југославији 1945–1991: докторска дисертација*, Београд: [Д. Д. Стипић], 2021.
- Нешић Павковић, Милена, *Рефлексја прошлости и (по)етика постмеморије у романима „Исељеници” Винфрида Георга Зебалда, „Пешичаник” Данила Киша и „В или сећање на детињство” Жоржа Перека: докторска дисертација*, Крагујевац: [М. Р. Нешић Павковић], 2019.

4. Научна грађа

- Греиф, Гидсон, *Плакали смо без суза: сведочења Јевреја из Аушвица, припадника Радних одреда*, Београд: Књига комерц, 2020.
- Сремас, Radovan, *Холокауст и Срети: града*, Šid: Zavičajni klub Општине, 2019.
- Domaš, Jasminka, *Ako tebe zaboravim: prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*, Zagreb: Litteris : Bet Israel, 2018.
- Латинчић, Олга, *Поменик жртвама Холокауста у Београду: из архивске грађе Народног одбора I рејона града Београда / Remembrance Book of Holocaust Victims in Belgrade: from archival materials of the City of Belgrade 1st District People's Committee*, Београд: Историјски архив Београда / Belgrade: Historical Archives of Belgrade, 2018.
- Karadža, Constantin, *Diplomați români în slujba vieții: Constantin Karadža și salvarea evreilor români din Europa în timpul celui de-al Treilea Reich: (1932-1944) / Romanian diplomats in the service of humanity: Constantin I. Karadža and the salvation of Romanian Jews in Europe during the Third Reich: (1932-1944)*, Cluj-Napoca: Argonaut, 2017.
- Albahari, Biljana, *Pisaње stradanja: knjiga o knjigama: vodič kroz publikacije o Holokaustu*, Београд: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2017.
- Fogel, Nenad, *Nestali u holokaustu – Zemun: svaka slika priča priču*, Београд: Јеврејска општина Zemun, 2015.
- Кољанин, Милан, *Последње одредите Аушвиц: каталог изложбе / Final destination Auschwitz: catalogue of the exhibition*, Београд / Belgrade: Историјски музеј Србије / Historical Museum of Serbia, 2015.
- Латинчић, Олга, *Београдски Јевреји – живот и Холокауст [водич изложбе]: Галерија Историјског архива Београда, јануар–март 2014*, Београд: Историјски архив Београда, 2014.
- Латинчић, Олга, Јовановић, Јелена, Ковчић, Тијана, *Поменик жртвама Холокауста у Београду: из архивске грађе Народног одбора I рејона града Београда /*

Remembrance Book of Holocaust Victims in Belgrade: from archival materials of the City of Belgrade 1st District People's Committee, Београд: Историјски архив Београда / Belgrade: Historical Archives of Belgrade, 2014.

Алмули, Јаша, *Остали су живи*, Београд: Завод за уџбенике, 2013.

Митровић, Момчило, Тимофејев, Алексеј, Рафаиловић, Јелена, *Холокауст у Србији 1941–1944. [каталог изложбе 27. јануар – 1. април 2012, Музеј историје Југославије, Београд 2012]* / *Holocaust in Serbia 1941–1944. [exhibition catalogue January 27th - April 1st 2012, Museum of Yugoslav History, Belgrade 2012]*, Београд: Музеј историје Југославије: Институт за новију историју Србије / Belgrade: Museum of Yugoslav History: Institute for the Recent History of Serbia, 2012.

Fogel, Nenad, i dr., *Jevrejski logor Zemun: holokaust i kolaboracija u Srbiji: izložba / Judenlager Semlin: the Holocaust and Collaboration in Serbia: exhibition*, Београд: Јеврејска општина Zemun, 2012.

5. Уџбеници и методички приручници

Pit van Leden, Meno Metselar, *Sve o Ani*, Београд, Креативни центар, 2020.

Банјанин Ђуричић, Nada, *To što radiš važno je: učiti o Holokaustu po preporukama Jad Vašeta*, Београд: Група 484, 2019.

Кољанин, Милан, *Наставни материјал за борбу против антисемитизма. Део 2, Холокауст*, Београд: Пропаганда Јовановић, 2018.

Употреба графичке новеле, књижевности и архивске грађе у учењу о Холокаусту на примеру едукативног концепта збирке илустрованих новела Естер: приручник за наставнике, Београд: Тераформинг Југ, 2018.

Viličić, Sonja, *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta: priručnik za nastavnike i nastavnice*, Београд: Savez jevrejskih opština Srbije [2015?].

Ward, Mark, *Deadly documents: technical communication, organizational discourse, and the Holocaust: lessons from the rhetorical work of everyday texts*, Amityville, NY: Baywood Publishing, 2014.

Луџић, Весна, и др., *Приручник за учење о холокаусту*, Нови Сад: Платонеум; Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2012.

6. Романи

Kiš, Žaklina, *Sastanak s pepelom*, Београд: Laguna, 2021.

Milekić, Zoran, *Austrijanka: roman o Diani Budisavljević, zaboravljenoj heroini Drugog svetskog rata*, Београд: Laguna, 2021.

- Retinger, Dominik V., *Elizina tajna – Aušvic, plaćena ljubav*, Beograd: Laguna 2021.
- Ferveder, Džek, *Dobrovoljac*, Beograd: Laguna, 2021.
- Vind, Edi de, *Poslednja stanica Aušvic: moja ispovest o životu i preživljavanju u logoru*, Beograd: Laguna, 2020.
- Gilam, Dejvid R., *Priča Ane Frank*, Beograd: Vulkan izdavaštvo, 2020.
- Iger, Idit, *Izbor*, Beograd: Zepter Book World, 2020.
- Moris, Heder, *Cilkin put*, Beograd: Laguna, 2020.
- Rašton, Kolin, *Saboter Aušvica*, Beograd: Miba Books, 2020.
- Bojn, Džon, *Dečak u prugastoj pidžami*, Beograd: Vulkan izdavaštvo, 2019.
- Keli, Marta Hol, *Jorgovan uvek cveta posle zime*, Beograd: Laguna, 2019.
- Moris, Heder, *Tetovažer iz Aušvica*, Beograd: Laguna, 2019.
- Gardoš, Peter, *Jutarnja groznica*, Beograd: Laguna, 2018.
- Iturbe, Antonio Gonzales, *Bibliotekarka iz Aušvica*, Beograd: Publik praktikum, 2018.
- Konar, Affiniti, *Zgažene bulke*, Beograd: Laguna, 2017.
- Stajron, Vilijam, *Sofijin izbor*, Beograd: Laguna, 2020.
- Debreceni, Jožef, *Hladni krematorijum: roman Aušvica*, Novi Sad: Forum, 2015.
(2. revidirano izd. romana objavljenog kod Prosvete u Beogradu 1951. god).
- Dor, Entoni, *Sva svetlost koju ne vidimo*, Beograd: Laguna, 2015.
- Cury, Augusto, *Sakupljač suza: holokaust nikad više*, Beograd: Glosarijum, 2014.
- Roth, Joseph, *Jov: roman jednog jednostavnog čoveka*, Novi Sad: Futura publikacije, 2012.
- Zurof, Efraim, *Operacija: Poslednja prilika: misija jednog čoveka da izvede nacističke zločince pred lice pravde*, Beograd: ZUNS, 2012.

7. Стрип

- Arsenić, Vladimir, *Urtavanje istorije. Priče o spasavanju tokom Holokausta*, Beograd: Centar za primenjenu istoriju, 2021.
- Фолман, Ари, Полонски, Давид, *Дневник Ане Франк, стрип-адаптација*, Чачак: Пчелица, 2020.

8. Остало/небелетристика

- Posner, Patricia, *Апотекар из Аушвица: неиспричана прича о Виктору Капезијусу*, Zemun: Publik praktikum, Stela, 2021
- Frankl, Viktor E., *Čovekova potraga za smislom*, Beograd: Kosmos izdavaštvo; Podgorica: Nova knjiga, 2021.

Грејф, Гидеон, *Јасеновац, Аушвиц Балкана*, Израел: Институт за холокауст „Шем Олам”: Академски колеџ Оно / Israel: Institute for Holocaust „Shem Olam”: Ono Academic College; САД: Фондација за пројекте едукације за Холокауст у сарадњи са Пољским пројектом за рестаурацију јеврејских гробаља – ФХЕП / USA: The Foundation for Holocaust Education Projects in cooperation with the Poland Jewish Cemeteries Restoration Project – FHER; [Београд]: Књига комерц = [Beograd]: Knjiga komerc, 2021.

Ношек Вајс, *Helga*, Београд: Laguna, 2014.

Херцберх, Јудит, *Оштећени*, Београд: Центар за научну и културну сарадњу Србије и земаља низоземског говорног подручја Arius, 2015.

Голднер, Бранислав, *Страдања генерала Данона*, Београд: Партенон, 2015.

Berkovits, Eliezer, *Vera posle Holokausta*, Београд: Savez jevrejskih opština Srbije, 2012.